

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2010

TIMARAKA: 70

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)

XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)

XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (30)

2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

3. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.

4. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.

5. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.

6. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka), u landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

- 1 Ntshakalati u tsemele xinkavana xa yena eJandiriva. Loko majaha ya n'wi vona, **a ya hlangana nhloko** hikwalaho ka vumbhuri bya yena. Siku rin'wana u hlanganile na Zukwa exidorobanini xa Mbeva. Zukwa a a ri wanuna wa rhambu ro bumbula, a tlhela a va na ntima wa xikontiri. A a ri na swinengana swo lala na swivokwana swo koma leswi a swo dewula emirini.
- 2 Zukwa **u kokiwe rinoko** hi vumbhuri bya Ntshakalati, kutani a kombela ku famba na yena ekhemisi. Vuxongi bya movha wa Zukwa byi endle leswaku Ntshakalati a swi bakanyela ekule swa xivumbeko xa Zukwa, kutani a amukela xikombelo. Embilwini ya yena a ku: "Xikwembu a xi nyiki hi voko." Loko va fika ekhemisi Ntombi yi hlamarisiwile hi ku vona Zukwa a yi hakelela hinkwaswo leswi yi swi xaveke, hiloko yi ku: "ku noneriwa hi mpfundla swa hlola."
- 3 Leswi Ntshakalati a a mamile Vutsonga hinkwabyo eka mana wa yena, loko a gangisiwa u sungule hi ku tigwenehisa, kambe Zukwa u lo na n'wi tshembisa vukati, o n'wi nyika mbilu ya yena. Hi ku hatlisa a vutisa: "Kasi u ngo lava ku ndzi vuta a wu na nsati ka bava? U fanele u ri na xiphiqu loko wolowo wu ri ntiyiso." Zukwa u boheke ku thwasa eka xikolo xa vunwa hi ku vula leswaku nsati wa yena u lovile. Loko a heta ku vula sweswo, xifaniso xa Khanyisa xi ku ntshwaa, emiehleketweni ya yena, a sungula ku vona vukari bya Khanyisa. U ehleketile na hi ta mali leyi va nga yi veka tanihi xihlambanyo xa vutshembeki na ntiyiso. A khomiwa hi ritsandze. Hambiswiritano, u kanye mbilu a ya emahlweni na bulu.
- 4 Endzhaku ko tshembisana tilo na misava, Zukwa na Ntshakalati va hlanganile ko tala hi masiku yo hambana. Hi nkarhinyana ntirho wa vona wu ve na mihandzu. Ntshakalati **u ve nkuma wa mondzo** hi xihatla. Mhaka leyi yi karhatile Zukwa, kutani a teriwa hi miehleketo yo susumetela Ntshakalati ematini hikuva eka siku ra kona a va ri ehlalukweni ra N'watingwenya. A a nga swi lemukangi leswaku Ntshakalati i xihlamberi. N'wana wa vanhu xi lo hlambela xi huma endzeni ka hlaluko. Zukwa yena se a a balekile khale.
- 5 Ntshakalati u vuye a kuma n'wana wa wanhwana, kutani a n'wi thya vito ra Masaswivona. Siku rin'wana loko a ri edorobeni, o vona Zukwa a ta na nhwana un'wana va khomane hi mavoko, va nghena emovheni. Loko a fika laha a va pake kona movha, u thumbe xibukwana lexi a xi ri na vuxokoxoko bya Zukwa na xithombe xa yena. Mavito ya xiviri a ku ri Minora Mipfi. Leswi, a ku ri khale a lava ku swi tiva.
- 6 Siku leri landzelaka u be mpundzu wa Xibunu a kongoma eka Zukwa ku yisa nandzu hi yexe. Zukwa u lakatsile tilo loko a byeriwa hi ta xirhwala lexi. Hambileswi Khanyisa a a hlundzukile, u byele Zukwa leswaku a nga tibayizisi, hikuva lahaya homa yi be tsolo, swindlebyana, xigon'wana na swirhan'wana a a lo swi rha, swa tata wa yena. Hambi loyi a nga voniki, a a ta va mbhoni hi ndlela leyi a va fana hi yona.

7 Ntshakalati u te a longe hinkwaswo leswi a swi ta va vumbhoni bya leswi a a yela swona eka Zukwa. U humese swifaniso leswi va nga tshama va swi teka swin'we na Zukwa va nga ambalangi loko va ha rhandzana. Khanyisa u swi tekile a swi yisa eka magqweta na le ka mufundhisi tanihileswi a va sayinile eka magqweta ya vona leswaku va veka mali yo ringana R500 000. Mali ya kona, loyi a a ta hoxela un'wana hi vugangu na vukanganyisi, a yi ta n'wi hundza hi le non'wini. Hi tlhelo, loko Zukwa o voniwa nandzu, a a ta tsemiwa ekerekeni hi mufundhisi tanihileswi a a ri un'wana wa vakulukumba va kereke. Zukwa u nyanye ku hlangana nhloko loko a fika eka mufundhisi a kuma ku ri na vanhu vo hlaya lava a va tile ku ta n'wi mangalela milandzu.

8 Hikwalaho ko vona leswaku a nga lova R500 000, Zukwa u ringetile ku chelela nsati wa yena chefu eswakudyeni. U te Khanyisa a nga si sungula ku dya, hiloko ku nghena riqingho ra le ndlwini, hiloko a ku kakatsuku, ku ya ri hlamula, ivi o dliwa ndyelo hi voko kutani yi fayeka. Swakudya leswiyani swo vhela swi ya nyikiwa mbyana. Mbyana yi fe hi ku copeta ka tihlo. Nkarhi wolowo Zukwa se a a balekile khale ku ya hungasa eka Sikurin'we, xin'wana xa swigangu swa yena, a rindzela ku twa leswaku humba yi olele nkuma eka nsati wa yena, kasi nuna wa Sikurin'we u ta va kumeleta. Zukwa u mbeyeteriwile a tlhela a tlhaveteriwa a kondza a ya ku mpfindzi, moya wu lan'wa miri.

- 1.1 Boxa vito ra ntiyiso ra Zukwa. (1)
- 1.2 I yini lexi endleke leswaku Ntshakalati a rhandza Zukwa handle ko languta xivumbeko xa miri wa yena? (2)
- 1.3 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka:
- 1.3.1 Loko majaha ya n'wi vona, a ya hlangana nhloko hikwalaho ka vumbhuri bya yena. (Ndzimana ya 1) (2)
- 1.3.2 Zukwa u kokiwe rinoko hi vumbhuri bya ntombi leyi. (Ndzimana ya 2) (2)
- 1.3.3 Ntshakalati u ve nkuma wa mondzo hi xihatla. (Ndzimana ya 4) (2)
- 1.4 Vula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona** kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.4.1 Ntshakalati a a sasekile. (2)
- 1.4.2 Zukwa u tumbeterile Ntshakalati leswaku u na nsati. (2)
- 1.4.3 Khanyisa a a ri na mahanyelo ya kahle. (2)
- 1.5 Hikwalaho ka yini Zukwa a susumeterile Ntshakalati ematini? (2)
- 1.6 Xana Khanyisa a a vula yini loko a ku: "homa yi be tsolo"? (Ndzimana ya 6) (2)
- 1.7 Nyika nkongomelo wa ndzima leyi. (2)

- 1.8 Nyika ndzima leyi nhlokomhaka leyi yi yi faneleke. (2)
- 1.9 Hi ku vona ka wena, hikwalaho ka yini Ntshakalati a thyile n'wana wa yena vito ra Masaswivona. (2)
- 1.10 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumaka eka vutomi lebyi Zukwa a a hanya byona? (2)
- 1.11 Hikwalaho ka yini Zukwa a lava ku dlaya nsati wa yena? (2)
- 1.12 Zukwa u helele kwihi? (1)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini ya kwalomu ka 80 – 90. Tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ku tirhisa ndlela yo xaxameta timhaka/tipoyinti u ri karhi u kongomisa eka leswi nga pfunaka vantshwa ku papalata timhaka ta mabyalwa. U nga onhi mongo wa xona.

Byalwa loko byi endlwa a byi endleriwa ku nwa, munhu a titsakisa ha byona kambe loko hi languta eka nkarhi wa sweswi hi vona vanwi va byona va endla swo ka swi nga ri kahle. Vantshwa va masiku lawa va tinyiketela ngopfu eka swipyopyi va tirivala leswaku hi vona tiko ra mundzuku. Muntshwa u fanele ku yingisela milawu na switsundzuxo swa vatswari va yena leswaku a ta va na vutomi lebyinene.

Hi mikarhi leyo tala vantshwa van'wana va yengiwa hi vanghana va vona, va tikuma va nghenelerile eka swa mabyalwa va nga tiyimiselangi. Ku hlula ndzingo wo yengeteriwa hi vanghana muntshwa u fanele ku va na vutihlamuleri eka vutomi bya yena. Ku hanya hi ndlela ya vutihlamuleri, vantshwa va nga tinyiketa eka timhaka ta ntlangu wa bolo ya milenge, bolo ya mavoko, rhakibi, thenisi, vuyimbeleri na yin'wana mitlangu. Va nga ha tihungasela hi ku ya etilayiburari na ku tikarhetela ku tinyiketa eka migingiriko yo antswisa na ku basisa miganga ya vona. Leswi swi ta pfuna ku papalata ku ya eka tindhawu ta vuxaviselo ta byalwa. Hi ndlela leyi mhaka ya ku va vanhwana va kuma makhwiri lomuya mabyalweni yi ta va yi ri karhi yi hunguteka. Majaha lama tinyiketaka eka swa vugevenga na vona va hunguteka hikuva va hungasa hi leswinene.

Handle ko onha vumundzuku lebyinene, byalwa byi na switandzhaku swo biha eka mhaka ya rihanyu ra munhu. Loko munhu a ri xidakwa masocha ya yena ya miri ya hela matimba, kutani a nga ha khomiwa hi mavabyi yo hambanahambana hi ndlela yo olova. Mavabyi lama ma nga hatla ku n'wi peta nhloko nkarhi wu nga si fika. Swin'wana leswi vantshwa va nga swi endlaka i ku pfuna vantshwa lava se va tinyiketeleke eka byalwa, ku nga va ku tumbuluxa mihlangano leyi lwaka na manwelo ya byalwa ku tlula mpimo. Mihlangano leyi yi pfuna vanhu ku lawula manwelo ya vona na ku endla leswaku va tshika byalwa. Vantshwa va muganga va nga burisana na vaxavisi va byalwa leswaku va nga xaviseli vantshwa byalwa, va tlhela va twanana na vona ku hatla va pfala swipoto swa vona ku nga ha ri ku celecele, vusiku hinkwabyo.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

3.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

- 1 Mukhuhlwana wa tinguluve lowu tumbulukeke hi lembe ra 2009 wu cinisa vanhu hangayivona. Wu koxa vutomi bya munhu hi ku copeta ka tihlo. Ku vikiwa leswaku kusukela hi siku ra 4 N'wendzamhala 2009, vanhu va nhlayo ya 9 634 se va file hikwalaho ka vuvabyi lebyi. Leswi swi endla leswaku va Ndzawulo ya Rihanyu, ngopfungopfu laha Afrika-Dzonga, va nga dyi byi rhelela.
- 2 Xitsongwatsongwana xa H1N1 lexi xi vangaka mukhuhlwana lowu, xi kumiwile ro sungula hi n'hweti ya Ndzati hi lembe ra 2009. Ntungu wa mukhuhlwana lowu wu sungurile eVeracruz, eMexico. A ku se ku hundzile tin'hweti ti nga ri tingani wu sungurile loko vativi va sayense va sungula ku wu lemuka. Leswi ana hi swi tivaka leswaku loko u ehleketa mhelembe khandziya murhi, mfumo wa Mexico na wona wu ringetile hi matimba ku sivela ku hangalaka ka mukhuhlwana lowu. Va yirisile timhaka ta mitlangu na tindhawu ta vuhungaselo swa nkarhinyana. Tindhawu to tanihi hi le swikolweni, emitirhweni na tin'wana, lomu vanhu a va hlangana hi xitalo, a ti ri ehansi ka vulawuri bya xiyimo xa le henhla swinene. Hambiswiritano, xitsongwatsongwana xi yile emahlweni xi hangalaka eka tindhawu tin'wana ta matiko ya misava. Matiko yo sungula ku tluleriwa hi xitsongwatsongwana lexi i Canada na USA. Afrika-Dzonga na rona ri vuye ri ngheneriwa hi xirha lexi. Ku vuriwa leswaku vanhu lava endzeleke matiko lama se xitsongwatsongwana lexi xi ngheneke eka wona, hi vona va vuyeke na ntungu lowu.
- 3 Swibedhlele na titilini ta matiko ya misava swi sungurile ku khapakhapa hi nhlayo ya vavabyi, naswona vavabyi vo tala a va tala ku pela na rona. Leswi swi sindzisile va Nhlango wa Misava wa Rihanyu, ku nga va World Health Organisation (WHO) na va Vulawuri bya Mavabyi va US, ku nga *US Centres for Disease Control*, ku va va yima hi milenge va lavisisa nhlayo ya vanhu lava khomiweke hi mukhuhlwana lowu. Ku kumekile leswaku ntungu lowu wu hangalakile na misava hinkwayo.
- 4 Swikombiso swa vuvabyi lebyi swi katsa ku va munhu a rhurhumela, a huma swirhumbana enhlokweni, ku khohlola, ku pandziwa hi nhloko, ku pandza emahlanganeni, ku hlanta na ku chuluka. Vuvabyi lebyi byi hava xihlawuhlawu, kambe byi tala ku khoma vanhu lava nga na *asthma*; lava va nga na vuvabyi bya chukele, lavo nyuhela ku tlula mpimo; lava nga na vuvabyi bya mbilu na vamanana lava biheke emirini. Loko swikombiso leswi swi vonaka eka munhu wo karhi, munhu wa kona u sungula ku ka a nga ha hefemuli kahle endzhaku ka masiku manharhu kumbe tsevu.

- 5 Ndlela yin'wana yo sivela ku hangalaka ka vuvabyi lebyi, i ku va vanhu lava khomiweke hi byona va tshama emakaya va nga yi helo, hileswaku, va nga yi eswikolweni, emitirhweni na le ka ndhawu yihi na yihi laha ku kumekaka vanhu. Hi tlhelo, vanhu va kona a va fanelangi ku avelana swakudya na swo nwa na vanhu van'wana.
- 6 Ku engetela kwalaho, vaofisiri va Ndzawulo ya Rihanyu ya swifundzatsongo eAfrika-Dzonga, va tsundzuxa vanhu ku titoloveta mikhuva leyinene ya rihanyu, ku katsa mikhuva leyi landzelaka: Ku tisiva nomu na nhompfu hi xidukwana kumbe phepha ra thixu loko u khohlola kumbe u entshemula na ku va u hlamba mavoko hi xisibi nkarhi na nkarhi.
- 7 Ku ka vanhu va nga twisisi leswaku vuvabyi lebyi byi vangwiwa hi yini, swi vangile nchavo lowukulu eka vaaki va Afrika-Dzonga. Vanhu van'wana va lo vhela va tshika ku dya nyama ya nguluve. Leswi swi endlile leswaku vaxavisi va nyama ya nguluve lava kumekaka eJoni, va tivisa tiko hi swihangalasangungu leswaku nyama leyi va yi xavisaka yi kamberiwile swinene, kutani yi hava xitsongwatsongwana xa H1N1. Hikwalaho, vanhu va nga yi dya hi mbilu yo basa paa! Tatana Simon Streicher, Mulawurinkulu wa SA Pork Producers' Association, u vurile marito lama: "Hi kamberile tinguluve ta hina loko ti nga va ti ri na mukhuhlwana wa tinguluve eka malembe hinkwawo lama hundzeke ku fikela sweswi, kutani hi kumile leswaku ku hava nguluve na yin'we leyi karhatiwaka hi vuvabyi lebyi."

- 3.1.1 Kuma rito RIN'WE eka xitshuriwa lexi, leri vulaka ku hangalaka ka vuvabyi lebyi hi xitalo na hi xihatla. (Ndzimana ya 2 na ya 3) (1)
- 3.1.2 Nyika tihlamuselo ta marito lama nga dzwihatiwa ku ya hi leswi ya nga tirhisa xiswona eka swivulwa leswi landzelaka:
- (a) Tinguluve **ta hina** ti hava vuvabyi bya H1N1. (1)
- (b) Feme ya hina yi fuwile tinguluve **to basa** ntsena. (1)
- 3.1.3 Siva rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka hi xisasi lexi faneleke:
- Ku vikiwa leswaku kusukela hi siku ra 4 N'wendzamhala hi lembe ra 2009 vanhu va nhlayo ya 9 634 se va **file** hikwalaho ka vuvabyi lebyi. (Ndzimana ya 1) (1)
- 3.1.4 Kombisa ntirho wa xiphemu lexi tikisiweke eka rito "ringetile" eka xivulwa lexi nga laha hanshi.
- Mfumo wa Mexico wu "ringetile" ku sivela ku hangalaka ka mukhuhlwana wa H1N1. (Ndzimana ya 2) (2)

- 3.1.5 Tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi:
Tatana Streicher u te: "Hi kamberile tinguluve ta hina kutani hi kumile leswaku ku hava na yin'we leyi nga na mukhuhlwana wa tinguluve." (**Tatana Streicher u vurile leswaku ...**) (Ndzimana ya 7) (2)
- 3.1.6 Tsala nkomiso wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Tatana Streicher u tsundzuxile vanhu ku ka va nga tshiki ku dya nyama ya nguluve leyi a yi xavisaka hikwalaho ko chava ku tluleriwa hi xitsongwatsongwana xa H1N1. (Ndzimana ya 7) (1)
- 3.1.7 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi rito leri tikisiweke:
Vaofisiri va tsundzuxile **vanhu** ku titoloveta mikhuva leyinene ya rihanyu. (Ndzimana ya 7) (2)
- 3.1.8 Xana xivuriso lexi nga laha hansi u nga xi tirhisa loko ku humelele yini?
Loko u ehleketa mhelembe khandziya murhi. (Ndzimana ya 2) (2)
- 3.1.9 Xivulwa lexi landzelaka xi le ka hlayelo ra kombiso eka nkarhi wa sweswi. Tlhela u xi tsala u xi yisa eka hlayelo ra **ndzeriso** hi tlhelo ra **nandzulo**.
Lava khomiweke hi mukhuhlwana wa tinguluve va dya swakudya na vanhu van'wana. (Ndzimana ya 5) (2)
- 3.1.10 Endla xivulwa xa wena n'wini hi rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka, kambe xi humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi humelerisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Hakanyingi vanhu vo nyuhela ku tlula mpimo hi vona va **khomiwaka** hi mukhuhlwana. (Ndzimana ya 4) (2)
- 3.1.11 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka hinkwaxo, kambe u yisa rito leri tikisiweke eka ntsongahato.
Va SA Pork Producers' Association a va kumangi **nguluve** hambani yi ri yin'we leyi khomiweke hi mukhuhlwana wa tinguluve. (Ndzimana ya 7) (1)
- 3.1.12 Eka xivulwa lexi nga laha hansi, hlawula nhlamulo yin'we leyi yi nga yona eka leti nga endzeni ka swiangi.
Ku va munhu a nga hlambi mavoko loko a heta ku khohlola (**na swona/naswona**) swi nga vanga leswaku a tluleta van'wana mukhuhlwana. (Ndzimana ya 6) (1)

3.1.13 Siva rito leri tikisiweke hi ritofularha ra rona.

Mfumo wa Mexico wu ringetile ku **sivela** mukhuhlwana lowu.
(Ndzimana ya 2)

(1)

3.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xifaniso xi huma eka buku ya *English in Context*, buku ya 3 hi Maskew Miller Longman]

3.2.1 Hi ku vona ka wena, munhu loyi a yimeke hi milenge u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (3)

3.2.2 Xana munhu loyi a etleleke u tirha ntirho muni? (1)

3.2.3 Xana xifaniso lexi xi le ka mpfhuka wihi wa matekelo ya swifaniso? Hlawula wun'we eka leyi landzelaka: ekusuhi/exikarhi/ekule. (1)

3.2.4 Ku nga va ku humelele yini hi munhu loyi a etleleke naswona u swi tivisa ku yini? (2)

3.2.5 Xana munhu loyi a yimeke hi milenge u vula yini loko a ku munhu loyi a etleleke khamera ya yena u ta yi kuma etilweni? (1)

3.2.6 Munhu loyi a yimeke u nga n'wi tsundzuxa yini hi ta ndlela leyinene yo ahlula swirhalanganyi? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70